

УДК 94(477) «1630-1670»

Ярослав Федорук

**ОСМАНСЬКІ ХРОНІКИ ГАСАНА ВЕДЖІГІ
ТА МЕГМЕДА ГАЛІФЕ
ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
30-х – 60-х років XVII ст.**

У статті досліджується зміст двох хронік, які стосуються історії Османської імперії і Центрально-Східної Європи у середині XVII ст. Ці хроніки були спершу відомі в історіографії завдяки працям Йозефа Гаммера-Пургішталя, Франца Бабінгера, Бугри Аціза та ін. У своєму німецькому виданні (1977) Бугра Аціз опублікував факсиміле османських текстів і переказав, їхні головні ідеї.

Ключові слова: Османська імперія, хроніки, Веджігі, Галіфе, Україна, козаки.

Османські хроніки XVI-XVIII ст. дуже часто є першорядними джерелами до історії України в епоху козаччини. Незважаючи на значний інформаційний потенціал, який можна почерпнути у цих документах, вони не завжди використовуються істориками у дослідженнях. Причинами тут є як перепони з використанням рукописів османською мовою, так і важкодоступність європейської наукової літератури, у якій ці хроніки та літописи аналізувалися. У теперішньому повідомленні йтиметься про двох османських хроністів Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе, твори яких свого часу переказав німецькою мовою Бугра Аціз¹. Джерела ці охоплюють роки правління султанів Мурада IV (1623-1640), Ібрагіма I (1640-1648) і Мегмеда IV (1648-1687).

Уперше ці хроніки були введені до наукового обігу істориками Османської імперії та її літописання Йоганом Гаммером-Пургішталем, Николаєм Йоргою, Францом Бабінгером та іншими дослідниками. В українській історіографії хроніка Веджігі використовувалася на основі османського оригіналу Омеляном Прицаком, Віктором Остапчуком, Олександром Галенком, Ферхадом Туранли та іншими істориками². Однак у цих працях не висвітлено проблеми цілісного використання цього твору.

¹ Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660). — München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1977. — СХХХІІІ+144+124+109 S. (дві останні номера. — осман. факсиміл. текст).

² Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 178; Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кягіба Челебі "Дар великих мужів у воюванні морів" // Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью Йорк, 1996. — С. 389; Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. — К., 2000. — С. 26, 159 (передрук див.: Його ж. Тюркські джерела до історії України. — К., 2010. — С. 62).

Вважається, зокрема, що «...його [Веджігі] історія не була ще ніколи надрукована»³. Проте османський текст було відтворено факсимільним способом у згаданому виданні Бугри Аціза, а зміст обох літописів упорядник переказав німецькою мовою.

У зв'язку з тим, що ці хроніки не введені належним чином до наукового обігу в українській історіографії, у цій нотатці хотілося б зупинитися та їхньому змісті у представленні німецького публікатора.

Хроніка Гасана Веджігі

Окрім Бугри Аціза – упорядника згаданого збірника, одним з перших біографів Веджігі був дослідник османського історіописання Франц Бабінгер. До нас дійшли лише фрагментарні матеріали до біографії цього літописця⁴. Навіть його ім'я у наукових працях європейських істориків подавалося як Гусейн (після помилок Гаммера-Пургшталя), і це настільки сильно вкорінилося в історіографії, що навіть у сучасних українських дослідженнях можна зустріти ці впливи⁵. Бугра Аціз спеціально зайнявся цією проблемою, зібравши деякі біографічні свідчення про те, що у дійсності у Веджігі було інше ім'я – Гасан⁶.

Сам хроніст пише про своє кримсько-татарське походження з Бахчисараю. Його батько звався Абдуллаг. У Бахчисараї ж, імовірно, Веджігі народився близько 1620 р. Приблизно у двадцятилітньому віці він переїхав до Стамбула, де перебував на службі в турецькому дивані. Він був хранителем печаті каймакана, пізніше капудана Кара Мустафи-паші, призначеного великим візиром під час облоги Багдада у грудні 1638 р. Веджігі зберіг глибоку повагу до цього політичного діяча. Це видно з тексту у місці про страту Мустафи-паші у 1644 р., де Веджігі пише про його різноманітну благодійну діяльність — єдиний подібний опис у літописі⁷. Сам хроніст помер у 1661 р. від туберкульозу.

Його хроніка була популярною вже серед сучасників. Вона не тільки використовувалася пізнішими літописцями Османської імперії, а й одна з небагатьох перекладалася у той час на

³ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 184 (прим. 10).

⁴ Див. про нього: Babinger Franz. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. – Leipzig, 1927. – S. 208, 245, 285; Vecihi: Leben und Werk // Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. CVI-CXXI.

⁵ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. – С. 389; Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. – С. 26; Його ж. Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С. 62.

⁶ Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. CVII-CXII.

⁷ Інший літописець, Мегмед Гаїфе, також виявив свою симпатію до Кара Мустафи-паші, описавши його страту і помістивши некролог на його честь (Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. 108-109).

європейську мову. У 1675 р. такий переклад здійснив венеціанський перекладач у Стамбулі Джакомо Тарсія. Зараз його рукопис зберігається у бібліотеці св. Марка у Венеції. Наприкінці перекладу міститься нотатка, яка має важливе значення для біографії Гасана Веджігі про рік (хоч це не єдина згадка у джерелах) і причину його смерті⁸. З цих деталей Бугра Аціз припускає, що обидва сучасники могли знатися між собою.

Хоч у своєму творі хроніст дотримується строгого хронологічного принципу викладу матеріалу, можна все ж умовно виділити декілька найважливіших тем, які порушуються автором. Це внутрішня політика Порти — призначення і зміщення посадових фігур у Стамбулі і в провінціях, двірцеві змови та інтриги, численні заміни великих візирів⁹, антиурядові виступи яничар і сіпагів, які часто призводили якщо не до двірцевих переворотів (як-от, у серпні 1648 р.), то до важливих змін у внутрішньому житті дивану (страата матері колишнього султана Ібрагіма I, яка вела інтриги проти свого малолітнього внука Мегмеда IV та його матері Турган, тощо); боротьба Порти з Персією; Венеціанська війна за о. Крит; війни з запорозькими козаками на морі 1638-1639 рр., боротьба з донцями та запорожцями під час відомого «Азовського сидіння» 1637-1642 рр., окремі згадки про події у Речі Посполитій та про позицію кримських ханів у період 1648-1659 рр.; становище у придунайських князівствах, особливо після походу Юрія II Ракоція на Польщу 1657 р., у Кримському ханстві і т. ін.

Хроніка рясніє іменами державних діячів Османської імперії. У деяких випадках це важливе джерело, з якого можна почерпнути інформацію, наприклад, про те, що Шабаз-паша (Şâhbâz Paşa) очолював турецький флот для охорони від козацьких набігів на морі восени 1652 р. (S.44-45) Як відомо, влітку 1652 р. донські козаки ходили походом на Чорне море¹⁰. Перед тим ще весною того самого року кримський хан Іслам Гірей III планував похід проти донців на осінь. Наприкінці серпня він отримав наказ з'єднатися з яничарами, ногайцями, запорозькими козаками і з гірськими черкесами для походу на Азов, а звідти — на Дон¹¹.

Веджігі починає свою хроніку з детальної розповіді про організацію султаном Мурадом IV походу на Багдад весною 1638 р. Сам похід відбувся влітку-восени, а в листопаді почалися

⁸ Atsız Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts... – S. CXV-CXVI.

⁹ З 1648 до 1656 рр., наприклад, коли до влади прийшов Мегмед Копрілі (Köprülü), змінилося чотирнадцять візирів.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 319.

¹¹ Брехуненко В. Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. пр. – К., 1995. – С. 135.

бойові дії й успішна сорокаденна облога міста. На загальному тлі історії Османської імперії ці події мали свою столітню передісторію. Адже східний напрямок турецької експансії наштовхнувся на протидію Персії. Така політика відобразилася у численних османсько-перських війнах XVI ст., коли у 1534 р. колишня халіфська столиця вперше була завойована Сулейманом I Пишним (1520-1566) у Сафавідів і перебувала під владою Османської імперії до 1623 р. У 1638 р. Багдад знову не витримав натиску турків й у травні 1640 р. між султаном Мурадом IV і шахом Сафі (1629-1642) було укладено договір про дружбу (S.10), поновлений Аббасом II (1642-1667) після його сходження на престол (S.16).

Центральне місце, однак, зовнішньої політики Порти у висвітленні хроніки Веджігі займає венеціанська війна за Крит. Протиборство Венеції і Порти також мало свою передісторію ще з часу підкорення колоній Північного Причорномор'я та інших воєн Мегмеда II Завойовника (1451-1481). Розпочавшись у 1645 р., нова війна з Венецією продовжувалася більше двадцяти років і закінчилася у 1669 р. Через це у політиці Порти вона була основною подією, до якої була прикута увага сучасників літописця. Особливо небезпечною для Стамбула була блокада венеційським флотом Дарданелл, яка від 1650 р. на кілька років перекрила доступ до міста з боку Середземного моря. Хроніст описує спорядження Османами багатьох військових експедицій на Крит, призначення і зміщення турецьких адміралів і т. ін.

Про політику придунайських провінцій імперії перед 1657 р. Веджігі згадує лише побіжно. Тут, наприклад, натрапляємо на коротку відомість про конфлікт 1639 р. молдавського і волоського господарів з сілістрійським намісником, колишнім великим візиром Мегмед-пашею, в результаті якого Мегмед-паша був страчений (S.10); про становище у Молдавії після перевороту Стефана Георгіци і кінцеве ув'язнення Василя Лупула у Стамбулі у 1654 р. (при цьому хроніст нічого не пише про союз Лупула з Богданом Хмельницьким, обмежуючись лише констатацією, що старий воєвода втік до Польщі) (S.46-47). Натомість, багато інформації про події, що відбувалися у цьому регіоні, зустрічаємо у зв'язку з походом Ракоція до Польщі й пізнішим збройним втручанням кримсько-османських військ до Трансильванії (S.62, 93-96). Ця війна створила напруження на кордоні з Габсбурзькою частиною Угорщини і викликала прикордонні сутички з військами архикнязя Леопольда Ігнатіуса (пізнішого імператора Леопольда I у 1658-1705 рр.) (S.96).

До історії Кримського ханства, яка виходить поза хронологічні рамки основних подій, описаних у літописі, належить згадка про

кримські міжусобиці 1620-х років — боротьба братів Шагіна Гірея і Мегмеда Гірея з Джанібекком Гіреем. Веджігі порушує свій хронологічний виклад у зв'язку із записом про страту Шагіна Гірея на о. Родос у 1640 р., даючи відомість про поневіряння кримського претендента у перського шаха і у Стамбулі перед ув'язненням на Родосі (S.14). З іншого, що стосується кримської політики епохи Богдана Хмельницького, звернемо увагу на датування відомостей, що прийшли до Стамбула 16 липня 1654 р. про смерть Іслама Гірея III і прибуття 29 серпня нового хана Мегмеда Гірея IV до османської столиці з Родоса (S.47). Інформація ця важлива тому, що проливає деяке світло на османську політику стосовно Кримського ханства у період, коли на престолі в Бахчисараї не було правителя після смерті Іслама Гірея III. Адже у цей час у Криму розгорілася боротьба різних фракцій стосовно напрямку зовнішньої політики ханства. Питання полягало в тому, щоб укласти договір з Річчю Посполитою й виступити їй на допомогу проти України і Московського царства або далі триматися союзу з козаками й вести війну з Яном Казимиром¹².

У козацьких справах хроніст не дуже добре орієнтується, плутаючи часом донських і запорозьких козаків. Критичний погляд на джерела такого типу дозволяє сучасним дослідникам вирішувати цю проблему, тим паче, що чорноморські походи часто здійснювалися спільними силами з Дону і Запорозької Січі. Особливо це стосується «Азовського сидіння» донських козаків, де запорожці, які тікали на Дон після поразки повстань другої половини 1630-х років у Речі Посполитій, також брали участь. У період, коли Мурад IV вирушив походом на Багдад, він дав наказ кримському ханові і кафинському беглербегу напасти на Азов і звільнити фортецю від козаків. На допомогу ханові було споряджено турецький флот на чолі з адміралом Піяле Кетхюди (S.1)¹³. Влітку 1638 р. османська ескадра вирушила до Керченської протоки, але тут зустрілася з козацькими чайками. Запорожці уникнули морського бою і висадилися на берег. Тут на допомогу османському адміралові прибув кафинський беглербег Юсуф-паша, котрий також ішов на Азов. Після кількадечного бою козаки потерпіли поразку¹⁴. З 1700 козаків ніхто не повернувся,

¹² Про боротьбу в Кримському ханстві у період міжкоролів'я у 1654 р. І позицію різних владних угруповань у Бахчисараї див.: Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 125–168.

¹³ Про його призначення на посаду капудана-паші та пізнішу страту весною 1644 р. в результаті наклепів див.: Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. 16, 20. Також див. коментар до Кятіба Челебі: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 390 (тут дата страти Піяле Кетхюди визначена 1643 р.).

¹⁴ Про цей бій див. також у Кятіба Челебі: Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 383–384 (коментар і примітки перекладачів с.385–394).

500 чоловік, згідно з джерелами, якими користувався Веджігі, відправлено у полон до Стамбула (S.7-8)¹⁵. Ще один переможний похід Піяле Кетхюди проти козацьких чайок на Чорному морі відбувся влітку наступного року (S.10)¹⁶.

1642 р. козаки відступили з Азова і з того часу Порта приділяла велику увагу для зміцнення оборони фортеці. Так, у 1646 р. візир Муса-паша отримав наказ вирушити на захист фортеці з 1500 військом (S.24). Для того, щоб запобігати чорноморським походам козаків, на період 1659-1660 рр. припадає активність Османів у будівництві під наглядом війська нової фортеці у гирлі Дону (S.92, 102).

Цікава згадка про страту в Стамбулі полонених, надісланих ханом до Порти у 1648 р.¹⁷. Взагалі, про козацько-татарські стосунки 1648-1657 рр. Веджігі згадує дуже побіжно наприкінці своєї хроніки (S.101-102), приділивши більше уваги першим рокам після смерті Хмельницького (S.102-103) і особливо Конотопській битві (S.86-90). З кінцем гетьманування Івана Виговського погіршилися відносини України та Криму і для Османів виникли нові загрози козацьких походів на Чорне море.

Хроніка Мегмеда Галіфе

За станом на сьогоднішній день дата народження цього хроніста не встановлена і її виводять лише гіпотетично¹⁸. Він народився у Боснії і за походженням був албанцем або боснійцем, його батька звали Гусейн. Як і Веджігі, Галіфе прибув до Стамбула в молодому віці у 1633 р. і брав участь в османських походах. У роки правління Ібрагіма I став наближеним до османського двору, перебуваючи на службі в Агмед-паші, пізнішого візира (липень 1652 – березень 1653). Хроніст помер у 1697 р.

Бугра Аціз переказує цю хроніку стисліше, ніж твір Веджігі, хоч за обсягом у рукописі хроніка Веджігі не набагато перевищує Галіфе. Дотепер збереглося три рукописних списки праці Галіфе: два в Туреччині і один у Відні. На відміну від Веджігі, який писав текст гарною османською мовою, у Галіфе трапляється чимало

¹⁵ У цьому місці Бугра Аціз дав неправильне тлумачення, зазначивши, що 1700 козаків загинуло у битві, а 500 відправлено у Стамбул: "1700 fallen im Kampf, 29 kosakische Schiffe wechseln den Besitzer, 500 Kosaken geraten in Gefangenschaft". Кятіб Челебі пише про 252 полонених: Остапчук В., Гаєнко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. – С. 384.

¹⁶ Повніше про нього див. у Кятіба Челебі: Остапчук В., Гаєнко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 394.

¹⁷ «Vom Tatarenchan geschickte Gefangene werden hingerichtet» (Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. 28).

¹⁸ Див.: Mehmed Halife: Leben und Werk // Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. – S. CXXII-CXXVIII; Babinger Franz. Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke. — S. 209-210.

граматичних помилок, що Аціз пояснює адаптацією хроніста до османського письма, яке не було для нього рідним.

Мегмед Галіфе не дотримується чіткої хронологічної послідовності викладу подій і починає свою розповідь з відомості про пожежу у Стамбулі 8 липня 1633 р. Загалом у цій хроніці більше зображено внутрішню історію Порту (смерть Мурада IV; обрання султаном його брата Ібрагіма I; серпневе повстання 1648 р. і початок правління Мегмеда IV; стамбульські повстання 1651, 1655 рр. і спроби дворцевих переворотів; антисултанський виступ алепського паші Абази Гасана, весна 1658 – весна 1659 рр., його похід на Бурсу і поразка в Анатолії; і т.ін.), і лише подекуди тут можна знайти матеріали до зовнішньої політики. Це, насамперед, османські походи на Закавказзя у 1633-1634 рр. і Багдад у 1638 р. Галіфе згадує також про похід Мурада IV проти Речі Посполитої у 1634 р., що, як відомо, не привів до війни. Цей конфлікт з Володиславом IV було розв'язано мирним шляхом¹⁹.

Літописець, окрім того, побіжно описує Критську війну (особливо бої 1657 р.). Окрім іншого, він подає цікавий штрих, який не часто можна знайти відомість у європейських джерелах, про занепад морального бойового духу османської армії після десяти років безуспішної боротьби з Венецією²⁰.

Головна справа придунайської політики Османської імперії 1650-х років – похід Юрія II Ракоція на Польщу і подальші події 1657-1660 рр. – також не залишилися без уваги у хроніці (S.133, 135-139).

Війна в Трансильванії не залишила осторонь і політику Габсбургів. Галіфе згадує про австрійського посла весною 1659 р., який прибув до Стамбула з проханням від імператора Леопольда I пробачити Юрієві II Ракоцієві його напад на Річ Посполиту (S.143). Цим Австрія брала на себе поручительство за трансильванського князя щодо його вірності Османській імперії, але реакція султана і візира на такий крок була негативною. Хроніка Мегмеда Галіфе обривається саме на місці про посольство від Порту до Відня і про відповідь султана імператорові Священної Римської імперії.

Зайвим було б говорити про важливість для нашої науки перекладу османських літописів, в т. ч. й Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе українською мовою (тим паче, що факсимільні османські тексти двох останніх опубліковані Ацізом). Як згадувалося, в історіографії існує твердження, що текст літопису Веджігі взагалі

¹⁹ Див., наприклад, розповідь про це у Львівському літопису: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — 2-ге вид. — К., 1971. — С.113.

²⁰ "...schreibt Mehmed Halife der schlechten Kampfmoral und mangelnden Tapferkeit der Janitscharen zu..." (Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts... – S.122).

ніколи не було опубліковано європейськими мовами, а рукописний переклад італійською мовою XVII ст. сьогодні залишається малодоступним.

Однак, така праця вимагатиме не тільки знання османської мови, але й, що не менш важливо, докладних коментарів. Для історії України значення мають не лише ті відомості у літописах, де є безпосередні згадки про козаків, як у Веджігі. Загальне тло внутрішнього життя Османської імперії, яке випливає з текстів хронік, дає краще розуміння причин тих чи інших рішень султана щодо його ставлення до політики у Центрально-Східній Європі у середині XVII ст.

Сьогодні слід визнати факт, що при вивченні міжнародних відносин середини XVII ст. українські історики не завжди використовують джерела османського походження. Справа тут не лише у мовних бар'єрах, а й у тому, що протоколи засідань султанського дивану за 1647-1655 рр. – першорядне джерело до історії України – не зберегли²¹ і не були використані європейськими дослідниками XIX-XX ст. при вивченні історії Османської імперії та Центрально-Східної Європи в цілому. Така ситуація зумовлює необхідність використання кожної можливості щодо пізнання такого типу джерел і глибшого залучення їх до наукового обігу у дослідженні міжнародних відносин середини XVII ст.

Yaroslav Fedoruk

The Ottoman Chronicles of Hasan Vecihi and Mehmed Halife as Sources to the Political History in 1630s and 1660s

The article describes the contents of two chronicles related to the history of the Ottoman Empire and East-Central Europe in the mid-seventeenth century. In the scholarly historical writings these chronicles were first known thanks to the works of Joseph Hammer-Purgstall, Franz Babinger, Bugra Atsiz, and others. In his German edition (1977) Bugra Atsiz has published facsimile of the Ottoman manuscripts and summarized their general ideas.

Key words: Ottoman Empire, chronicles, Vecihi, Halife, Ukraine, Cossacks.

Ярослав Федорук

Османские хроники Хасана Веджиги и Мехмеда Халифе как источники к политической истории 30-х – 60-х годов XVII века

В статье исследуется содержание двух хроник, относящихся к истории Османской империи и Центрально-Восточной Европы в середине XVII в. Эти хроники были известны сперва в историографии благодаря работам Йозефа Хаммера-Пургшталя, Франца Бабингера, Бугры Ациза и др. В своем немецком издании (1977) Бугра Ациз опубликовал факсимиле османских текстов и пересказал их главные идеи.

Ключевые слова: Османская империя, хроники, Веджиги, Халифе, Украина, казаки.

Рецензент: Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).

²¹ Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 177.